

Third -person singular pronoun “ای / سی” in some Iranian texts and dialects

Mohsen Sadeghi*

Abstract

In the *Tabaqat Al- Soufiye*, *Shirzad*, and *Golshad*, the letter “ای / سی” is sometimes seen in the position of the third- person singular pronoun. The research is to identify this linguistic element with the help of Iranian dialects and oral stories recorded from Herat in Afghanistan and South Khorasan, Razavi Khorasan and North Khorasan provinces in Iran. For this purpose, by studying the two mentioned books, examining the written sources of the dialect, different angles of this pronoun have been discussed and investigated. For this basis, “ای / سی” with the suggested subjective pronoun of ē, in *Tabaqat Al- Soufiye* is a pronoun with the role of subject and noun Modifier, and in *Shirzad* and *Golshad*, it is a pronoun with the role of noun Modifier. This pronoun, with phonetic forms -ē>-e, id, it, ay, hi and in Herat, Yaghnob in Tajikistan, Republic of Azerbaijan and the provinces of South Khorasan, Razavi Khorasan, North Khorasan, Isfahan, Fars and Hormozgan in different grammatical roles has been used. Grammatically, except for a few exceptions, -ē>-e and i are not placed in the noun modifier position if they are co-referent with the subject of the sentence.

Keywords: *Tabaqat Al- Soufiye*, *Shirzad* and *Golshad*, third person singular pronoun, dialect, Iranian dialects.

Introduction

In recent decades, the necessary fields for research on the Persian language have been prepared more and more. At this time, on one hand, some valuable Persian texts were

* Assistant Professor of Department of Persian Language and Literature, Payame- Noor University, Tehran, Iran,
mohsen.sadeghi@pnu.ac.ir

Date received: 08/04/2024, Date of acceptance: 21/09/2024

corrected according to scientific principles and critical and authoritative editions of these works were made available. On the other hand, a number of Iranian dialects were also collected, compiled and documented, and new horizons were opened for conducting useful researches. In *Tabaqat al-Sufiya* by Khwaja Abdullah Ansari (2007) and Shirzad va Golshad and forty-seven other stories (2021) by an unknown author, the letter “ای / سی” is sometimes seen in the position of the third -person singular pronoun. In none of the history of the Persian language and grammar books, there is no explanation for this pronoun. Therefore, in the present study, the utility of this pronoun in the two mentioned texts and some Persian dialects has been carefully discussed and investigated. It is also necessary to state that in today's Iranian Persian, personal pronouns are divided into two groups: attached personal pronouns and detached personal pronouns. Each group also has first person, second person and third person singular and plural. In this period of Persian language, the third person detached pronouns are: 'u', 'uy', 'vey', and the third person attached singular pronoun is "-sh" (Abul Ghasemi 2006:116-134)

Materials & Methods

This study has been done in a descriptive-analytical manner. In this regard, first of all, the observer witnesses on the use of the pronoun “ای / سی” have been extracted in *Tabaqat Al- Soufiye*, Shirzad va Golshad. Then, the phonetic forms and their grammatical roles in some Iranian dialects are explained by citing many evidences. The dialectal data used in this article was provided through the investigation of dialectal written sources and listening to 1300 oral stories recorded from the cities and villages of Herat province in Afghanistan, South Khorasan, Razavi Khorasan and North Khorasan provinces. As Sadeghi (2020: 12) points out, there are more ancient and dialectal features in Folklore (tales, myths, legends) compared to everyday speech.

Discussion & Result

According to the results of this study, the pronoun under investigation is seen with the suggested pronunciation of ē in *Tabaqat Al- Soufiye*, with the role of Modifier noun and subject, and in the book of Shirzad va Golshad with the role of Modifier noun. From a dialectal point of view, this pronoun is used with different grammatical roles in a wide geographical area with the phonetic forms -ē>-e, id, it, ay, hi and i. However, i is definitely the most used and frequent phonetic form. This pronunciation is not seen in the *Amsal o Hekam* (Proverbs and Sayings) of the city of Herat in Afghanistan, but in

39 Abstract

the oral tales recorded from around this city, the dialect of all the cities of South Khorasan and Razavi Khorasan, the dialect of Bojnord and Jajarm cities in North Khorasan, and the dialect of some areas of Isfahan provinces, Fars, Hormozgan and Tati(Native language in Western Iran) are commonly used in the northeast of the Republic of Azerbaijan. In addition to what was said, except for a few exceptions, the phonetic forms -ē>-e and i are not placed in the modifier noun position if they are coreference with the subject of the sentence.

Conclusion

In the *Tabaqat Al- Soufiye* , Shirzad, and Golshad, the letter “ ای / ی ” is sometimes seen in the position of the third- person singular pronoun. The research is to identify this linguistic element with the help of Iranian dialects and oral stories recorded from Herat in Afghanistan and South Khorasan, Razavi Khorasan and North Khorasan provinces in Iran. For this purpose, by studying the two mentioned books, examining the written sources of the dialect, different angles of this pronoun have been discussed and investigated.

Bibliography

- Abolqasmi, Mohsen (2006), *Historical grammar of the Persian language*, 5th edition, Tehran: Samt. [in Persian]
- Afzalnejad, Mohammad (1998), *Reviewing and description of Sadeh (Qaen) dialect*, master's thesis, Mashhad: Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University. [in Persian]
- Akbarzadeh, Hadi and Abulqasem Amini (2019), *The dictionary of proverbs of the Sankhast people* , Mashhad: Dastor. [in Persian]
- Akbari Shalchi, Amir Hossein (1991), *Dialectic dictionary of Great Khorasan*, Tehran: Markaz Publishing. [in Persian]
- Amirinejad, Masoud (1996), *Reviewing and description of Khaf dialect*, master's thesis, Department of Linguistics - Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]
- Ansari, Abdullah bin Mohammad (2007), *Tabaqat Al- Soufiye* , second edition, with introduction, confrontation, emendation and indexes by Mohammad Sarwar Moulai , Tehran: Toos. [in Persian]
- Borjian, Habib (2015), *Treasures of Iranian Dialects* (Isfahan Province 2), Tehran: The Academy of Persian Language and Literature (APLL). [in Persian]
- Barande, Sahar (2022), *Ardestani Dialect*, Tehran:The Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Bahar, Mehrdad (1972), *Dictionary of Zadsperm selections*, Tehran: Farhang Iran Foundation. [in Persian]

- Jami, Abdurrahman bin Ahmad (2011), *Nafahat al-uns min hazarat al-Quds*, introduction, emendation and notes: Mahmoud Abedi, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Changizi, Ehsan (2016), "The final e of the imperative verb in the Persian language", Persian language and literature, 24th year, No. 81. [in Persian]
- Hafiz-e Abro, Abdullah bin Lotfollah (2020), *Geography of Hafiz-e Abro : Khorasan part*, Volume 1, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications in collaboration with Sokhan Publications. [in Persian]
- Habibi, Munir (2015), *Reviewing and description of Dorhi dialect*, master's thesis, Mashhad: Department of Linguistics, Ferdowsi University. [in Persian]
- Hasandoost, Mohammad (2010), *Comparative-thematic dictionary of the new Iranian languages and dialects*, Vol. 2, Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Khatamipour, Hamed (2013), "e Ma'arfa" A New Point in the Historical Grammar of the Persian Language", Farhangestan special issue: Dastur, No. 9. [in Persian]
- Parviz Natel-Khanlari (2003), *history of Persian language*, vol. 3, Tehran: Farhang Neshar No. [in Persian]
- Khazainejad, Maherkh (1995), *Reviewing and description of Gezik dialect of Birjand villages*, MA thesis, Mashhad: Department of Linguistics, Ferdowsi University. [in Persian]
- Rejaei-Bukharaei, Ahmad Ali (1996), *Bukhara dialect*, second edition, Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [in Persian]
- Rezaei, Jamal (1998), *Study of Birjand Dialect*, Tehran, hirmand. [in Persian]
- Rewaqi, Ali (2003), "Persian Dialects and Texts (1)", Association Letter, 3thYear, No. 10. [in Persian]
- Rewaqi, Ali (2016), "Investigating the characteristics of Heravi language": looking at the words of Sheikh al-Islam in the book "Always and always human", heritage report, second period, appendix number 4. [in Persian]
- Zemoroddian, Reza (1987), *Practical Linguistics: Examining the Qaen Dialect*, Mashhad: Astan Quds Cultural Vice-Chancellor. [in Persian]
- Salami, Abdolnabi (2007), *The Treasure of Iranian Dialects* (Fars Province), 4th book, Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Salami, Abdul Nabi (2009), *The Treasure of Iranian Dialects* (Fars Province), fifth book, Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Sharifi, Shahla and Narjes Bano Sabouri (2018), "Investigation of lexical pronouns in some Persian dialects of Razavi and Southern Khorasan", Linguistic Researches, Year 10, Vol. 19. [in Persian]
- Shamshirgarha, Mahbubeh, Saeed Bozorg Bigdeli and Mohsen Abul Qasimi (2014), "The use of personal pronouns in the Tabaqat Al- Soufiye of Khwaja Abdulhag Ansari and the ancient dialect of Herat, Language Related Research", Volume 5, Number 3. [in Persian]
- Shamshirgarha, Mehbobe (2017), "Investigation of strange and rare words of ancient Heravi type and their use in contemporary Herat dialect", Persian Language and Iranian Dialects (Literary Research), Volume 2, Number 2. [in Persian]

41 Abstract

- Shirzad and Golshad and forty-seven other stories* (2021), edited and researched by Mohammad Jafari Qanawati, Volume 1, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications in collaboration with Sokhan Publications. [in Persian]
- Sadeghi, Mohsen (2014), "Kur, in a new meaning", in knowledge and freedom": the Appreciation Letter of Dr. Mohammad Reza Rashed Mohassel, at the request of Mohammad Jaafar Yahaghi, Salman Saket, Arash Akbari Mafakher, Tehran: Sokhan in collaboration with Farhangsarai Ferdowsi. [in Persian]
- Sadeghi, Mohsen (2020), *Treasures of Iranian Dialects* (Khorasan Province 1), with the collaboration of Safura Sahragard, Ali Asadullahi Dasht Bayaz, Hossein Parivash, Fazalolllh Barzegar, Habib Aghaei Bejestan, Ali Mohammadian Gash and Mojtaba Nahardani, Tehran:Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Fathi, Azar (2002), "*Verb formation in the Bandari* (Bandar Abbas) dialect": "The dialect of the neighborhood behind the city", in the collection of articles of the first dialectical consensus of Iran, edited by Hasan Rezaei Baghbidi, Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Fekrat, Mohammad Asef (1997), *Heravi Farsi: The Spoken Language of Herat*, Mashhad: Ferdowsi University. [in Persian]
- Kazemi, Rahmat (2000), *Reviewing and description of Taybadi dialect*, master's thesis, Mashhad: Department of Linguistics, Ferdowsi University. [in Persian]
- Kia, Sadegh (2011), *A Dictionary of sixty-seven Iranian dialects*, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Lazar, Gilber (2005), *The Formation of the Persian Language*, translated by Mahasti Bahraini, Tehran: Hermes. [in Persian]
- Lekok, Pir (2004), "*Caspian sea areas Dialects and Northwest Iranian Dialects*", in Guide to Iranian Languages, Persian translation under the supervision of Hassan Rezaei Baghbidi, Tehran: Ghoghnos. [in Persian]
- Meghdari, Sedighe Sadat et al.(2012),*Saffron to Mithqal : Qaen Proverbs*, Qaen: Akbarzadeh Publications. [in Persian]
- Mansouri, Mehrzad (2011), "*Personal Pronouns in Iranian Dialects and Languages*", Khorasan Linguistics and Dialects, 3rd year, vol. 1. [in Persian]
- Naseri, Zohrehsadat and Paria Razmdideh (2021), "*Pronominal phrases in Qaen dialect*", Khorasan linguistics and dialects, 13th year, number 2. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ضمیر سوم شخص مفرد «ای/ی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی

محسن صادقی*

چکیده

در طبقات‌الصوفیه و شیرزاد و گلشاد، گهگاه در جایگاه ضمیر شخصی سوم شخص مفرد، نویسهٔ «ای/ی» دیده می‌شود. هدف این پژوهش، شناخت این عنصر زبانی به کمک گویش‌های ایرانی و قصه‌های شفاهی ضبط شده از ولایت هرات در کشور افغانستان و استان‌های خراسان جنوبی، خراسان رضوی و خراسان شمالی در کشور ایران است. به این منظور، با مطالعهٔ دو کتاب ذکر شده، بررسی منابع مکتوب گویشی و تدقیق در قصه‌های شفاهی زوایای مختلف این ضمیر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. برای پایه، «ای/ی» با تلفظ پیشنهادی *ē* در طبقات‌الصوفیه ضمیر با نقش نهاد و مضاف‌الیه و در کتاب شیرزاد و گلشاد ضمیر با نقش مضاف‌الیه است. این ضمیر، با صورت‌های آوایی *i*، *hi*، *ay*، *it*، *id*، *ē*، *e* و در هرات، یغناپ در کشور تاجیکستان، جمهوری آذربایجان و استان‌های خراسان جنوبی، خراسان رضوی، خراسان شمالی، اصفهان، فارس و هرمزگان در نقش‌های مختلف دستوری به کار می‌رود. در این میان، تلفظ *i* پرکاربردترین است و در شمال شرق خراسان جنوبی و جنوب شرق خراسان رضوی بیش‌تر از سایر مناطق به چشم می‌خورد. به لحاظ دستوری، به جز چند استثنا، *i* و *ē* اگر هم مرجع با نهاد جمله باشند، در جایگاه مضاف‌الیه قرار نمی‌گیرند.

کلیدواژه‌ها: طبقات‌الصوفیه، شیرزاد و گلشاد، ضمیر شخصی سوم شخص مفرد، گویش، گویش‌های ایرانی.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، mohsen.sadeghi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۳۱

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر، زمینه‌های لازم برای پژوهش در باب زبان فارسی بیش از پیش مهیا گشت. در این برهه، از سوئی برخی متون ارزشمند فارسی بر اساس اصول علمی تصحیح شد و چاپ‌های انتقادی و متقن این آثار در دسترس قرار گرفت. از سوی دیگر، شماری از گویش‌ها و لهجه‌های ایرانی نیز گردآوری، تدوین و مستندسازی گردید و افق‌هایی تازه برای انجام پژوهش‌های مفید گشوده شد. در مباحث متن‌پژوهی و گویش‌شناسی بین متون متقن و گویش‌ها ارتباط دوسویه برقرار است و این دو، در بسیاری از موارد مکمل یکدیگرند. در گذر زمان و تحت تأثیر عامل‌های نظامی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از گستره جغرافیایی رواج زبان فارسی در برخی نواحی کاسته شده است. به‌همین سبب، تدقیق در متون متعلق به این مناطق، به شناخت ویژگی‌ها و ترسیم مرزهای گویشی کمک می‌کند. در برخی متون تصحیح و منتشر شده نیز واژه‌ها و ویژگی‌هایی دیده می‌شود که فهم و دریافت بهتر آن‌ها به کمک عناصر زبانی حفظ شده در لهجه‌ها و گویش‌های امروزی امکان‌پذیر می‌شود (برای آگاهی بیشتر بنگرید به لازار ۱۳۸۴: ۱۷-۲۹، رواقی ۱۳۸۲: ۱۳-۴۱ و کیا ۱۳۹۰: نه).

در *طبقات‌الصوفیه* اثر خواجه عبدالله انصاری (۱۳۸۶) و *شیرزاد و گلشاد و چهل و هفت داستان* دیگر (۱۴۰۰) از مؤلفی ناشناس که نسخه آن در طی سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۶ قمری در بخارا کتابت شده (همان: ۱۷) و به‌طور مختصر *شیرزاد و گلشاد* نامیده می‌شود، گهگاه جایگاه ضمیر شخصی سوم شخص مفرد، نویسه «ای / ی» به‌چشم می‌خورد. در حلد جستجو و اطلاع نگارنده، در هیچ یک از کتاب‌های دستور و تاریخ زبان فارسی، برای این ضمیر شرح و توضیح ارائه نشده است. ازین‌رو در پژوهش حاضر، کاربرد این ضمیر در دو متن مذکور و برخی گویش‌های فارسی به دقت مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. داده‌های گویشی مورد استفاده در این مقاله، از طریق بررسی منابع مکتوب گویشی و گوش‌سپاری به ۱۳۰۰ روایت از قصه‌های شفاهی ضبط شده از شهرها و روستاهای ولایت هرات در کشور افغانستان، استان‌های خراسان جنوبی، خراسان رضوی و خراسان شمالی، و استفاده از ۳۵ فقره از آن‌ها فراهم آمده است.^۱ همان‌طور که صادقی (۱۳۹۹: ۱۲) اشاره می‌کند در افسانه‌ها و داستان‌های محلی در قیاس با گفتار روزمره شاخصه‌های کهن و گویشی بیشتری مشاهده می‌شود.

۲. نگاهی گذرا به مبحث ضمائر شخصی

ضمیرهای شخصی در فارسی دری، به دو گروه ضمائر شخصی منفصل و ضمائر شخصی متصل تقسیم می‌شود. هر گروه نیز دارای اول شخص، دوم شخص و سوم شخص مفرد و جمع است. ضمیرهای شخصی منفصل در جمله، همان حالت‌هایی را دارند که اسم در جمله دارد. ضمائر شخصی متصل در جمله یا مفعولند و یا مفعول به واسطه و یا مضاف‌الیه. ضمائر شخصی متصل هنگامی که مفعول باشند، پس از فعل و هنگامی که مفعول به واسطه باشند، پس از حرف اضافه و هنگامی که مضاف‌الیه باشند، پس از مضاف و با فعل‌های ناگذر، پس از اسم و صفت و با فعل‌های کمکی غیر شخصی پس از فعل‌های کمکی غیر شخص به کار می‌روند. در زبان شعر و زبانی که از آن تقلید می‌کند ضمائر شخصی متصل، هنگامی که در جمله مفعول یا مضاف‌الیه باشند، ممکن است در هر جای جمله قرار بگیرند. در فارسی دوره دری، ضمیرهای سوم شخص منفصل عبارتند از: «او»، «اوی» و «وی». ضمیر سوم شخص متصل مفرد هم «ش» است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به ابوالقاسمی ۱۳۸۵: ۱۱۶-۱۳۴).

۳. ضمیر شخصی سوم شخص مفرد «ای / ی»

در این بخش، ابتدا شاهد‌های ناظر بر کاربرد ضمیر «ای / ی»، در *طبقات‌الصوفیه* و *شیرزاد و گلشاد* بیان می‌گردد. سپس از صورت‌های آوایی و نقش‌های دستوری آن در برخی گویش‌های ایرانی سخن به میان می‌آید.

۳.۱ ضمیر شخصی «ای / ی» در *طبقات‌الصوفیه* و *شیرزاد و گلشاد*

طبقات‌الصوفیه، حاصل جلسات تذکیر و ارشاد و تعلیم خواجه عبدالله انصاری است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به انصاری ۱۳۸۶: ۳) این کتاب، به دلیل داشتن انبوهی از واژه‌ها و ویژگی‌های نادر و کمیاب، برای تحقیق در پیشینه زبان فارسی و گویش‌های آن منبعی سودمند است:

کتاب *طبقات‌الصوفیه* اثر خواجه عبدالله انصاری، عارف قرن یازدهم م. / پنجم ه. ق. که سال‌ها پیش و. ایوانف به پژوهش درباره آن پرداخت، از مزیتی خاص برخوردار است. بنا به تصریح جامی، این اثر به زبان قدیم هرات تألیف شده است. بنابراین، اطمینان داریم که

ویژگی‌های زبان‌شناختی متعدد و شگفت‌انگیزی که در اثر نامبرده یافت می‌شود به گویش این شهر تعلق دارد. (لازار، همان: ۲۱)

در جمله‌هایی از این کتاب، واژه کمترشناخته‌شده «ای» دیده می‌شود، مانند:

- شیخ‌الاسلام گفت: هرکه امروز به او مشغول، ای (شاهد ۱) فردا درو مشغول، و هرکه امروز ازو مشغول، ای (شاهد ۲) فردا ازو مشغول (انصاری، همان: ۲۲۸)

- خراز گوید: که مرد به نهایت ای (شاهد ۳) کار رسد، ویرا خلل اوکنند تا در آن مشغول شود تا به بالا کم نگرد (همان: ۲۵۶)

- هرکه درین کار بزور درآید فزایت شود و هرکه به ضعف درآید ای (شاهد ۴) قوی شود (همان: ۴۳۰)

- و آنکه از وجود اید، ای (شاهد ۵) هرگز بازنگردد (همان: ۴۳۲)

- شیخ‌الاسلام گفت که: هرکه نه در زیادت است ای (شاهد ۶) در نقصان است (همان: ۴۵۸)

- مردی در مقامی بود بر دیگری یازد، ای (شاهد ۷) بی‌ادب بود (همان: ۴۶۷)

- کسی وردی دارد یا کاری از بهر الله را ای (شاهد ۸) بگدارد (همان: ۴۹۱)

- بنگر که خود ای (شاهد ۹) گوید (همان: ۵۲۰)

مولایی، مصحح کتاب، می‌گوید: «با آنکه در متن طبقات‌الصوفیه با معنی این یا آن نیز معنی جمله روشن می‌شود، در برخی از موارد معنی «او» هم از «ای» استنباط می‌شود» (همان: ۹۷)

شمشیرگرها نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «کاربرد ضمائر شخصی در طبقات‌الصوفیه خواجه عبدالله انصاری و گویش کهن هرات» با استناد به نظر و احتمال مولایی می‌گویند که تاکنون توضیح کاملی درباره «ای» ذکر نشده و از اواخر قرن ششم هجری کاربرد نداشته است (شمشیرگرها ۱۳۹۳: ۱۰۵-۱۰۶) وی در مقاله دیگری تحت عنوان، «بررسی واژه‌های غریب و نادر گونه هروی کهن و کاربرد آن‌ها در گویش هرات معاصر»، ضمن نقل نظر خانلری (۱۳۸۲، ج ۳: ۳۲۲-۳۲۳) پیرامون «ای» به معنی «یعنی»، به استناد شاهد «ای بر = این طرف، این ور، این سو» (اکبری شالچی ۱۳۷۰: ۳۵) معتقد است این کلمه «[ای]» در حال حاضر نیز در همین معنا به‌کار می‌رود (شمشیرگرها ۱۳۹۶: ۷۸-۷۹)

ضمیر سوم شخص مفرد «ای/ سی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی (محسن صادقی) ۴۷

در یادداشت مولایی و دو مقاله شمشیرگرها، انواع «ای» در شاهدهای موردنظر از هم تفکیک نشده است. نظر به این که *نفحات الانس من حضرات القدس* اثر عبدالرحمان جامی (۱۳۹۰: ۲)، تحریر و تقریر متعارفی از *طبقات الصوفیه* است با مراجعه به این کتاب درمی‌یابیم که در شاهدهای فوق، کلمه «ای» برای وی از زمره «آن را که مفهوم نشود در حجاب ستر و کتمان بگذارد» (همان: ۲) بوده و حذف شده است.

در متن پژوهی ادبی، برای فهم و دریافت موارد مشابه از جانشین‌سازی استفاده می‌شود (برای دیدن نمونه‌ها، بنگرید به خاتمی‌پور ۱۳۹۲: ۱۸ و رواقی ۱۳۹۵: ۲۳) با بهره‌گیری از این روش و گذاشتن ضمیر شخصی «او/ اوی/ وی» و ضمیر/ صفت اشاره «این/ آن» در جایگاه «ای» روشن می‌گردد که:

۱. در شاهد (۳)، «ای» معادل «این/ آن» و صفت اشاره است.

۲. در شاهد (۸)، «ای» معادل «این/ آن» و ضمیر اشاره است. نسخه ج [متعلق به کتابخانه یوسف آغا در قونیه به شماره ۵۸۸۶ و ۶۷۷] هم این دریافت را تأیید می‌کند.

۳. در شاهدهای دیگر، «ای» ضمیر شخصی سوم شخص مفرد است. ضبط نسخه الف [متعلق به کتابخانه حافظ پاشا به شماره ۴۲۶] و ضبط نسخه د [متعلق به کتابخانه انجمن آسیائی کلکته شماره ۲۳۲] این دریافت را به ترتیب در مورد شاهدهای (۵) و (۶) تأیید می‌کنند.

ضمیر شخصی سوم شخص مفرد «ای» در همه شاهدهای مورد نظر، به استثنای شاهد (۹) نهاد جمله است. در این شاهد، «خود ای» ضمیر مشترک تأکیدی است. چنان‌که صادقی (همان: ۴۴-۴۷) بیان می‌کند در برخی گویش‌های خراسان جنوبی و خراسان رضوی ضمیر متصل «ش» وجود ندارد یا بسیار کم کاربرد است. در این گویش‌ها برای ساخت ضمیر مشترک تأکیدی سوم شخص مفرد، بعد از «خود» ضمیر شخصی سوم شخص مفرد i می‌آید. این خصوصیت در *امثال مردم سنخواست* (اکبرزاده و امینی: ۱۳۹۸) نیز دیده می‌شود. گفتنی است در «نمونه‌هایی از سخن فارسی هروی در قالب امثال» (فکرت ۱۳۷۶: ۱۹۳-۲۸۸) به جای *ā* از *e*- استفاده شده، از آن جمله است:

- xod-e goft-o xod-e šanīd.

- «خودش گفت و خودش شنید». (فکرت، همان: ۲۳۷)

- tof-a har kas ba dahan xod-e šīrīn-a.

- «تف هرکس در دهن خودش شیرین است». (همان: ۲۲۵)

- xâd-i me-ga, xâd-i me-šneva.

- «خودش می‌گوید، خودش می‌شنود». (اکبرزاده و امینی، همان: ۵۷)

- esm-e xod-i-y-am fâtoma nesâ bod-a, esm-e gorbey-y-am fâtoma nesâ bod-a.

- «اسم خودش هم فاطمه‌نسا بوده، اسم گربه‌اش هم فاطمه‌نسا بوده» (قصه «بارزنگی»، روایت شاه‌رخت، زیرکوه)

- qowm-o xišâ-y-e xod-i did-an itow mard-e âlem-e šod-a.

- «قوم و خویشانش دیدند این‌طور مردِ عالمی شده». (قصه «پسر فقیر»، روایت نیل‌آباد، تربت جام)

مولایی با ارجاع به *واژنامه گزیده‌های زاد/سپهرم* (بهار ۱۳۵۱: ۴۱۲) صورت قدیمی‌تر «ای» را *ēd* به معنی این و آن دانسته است (انصاری، همان: ۹۷) از سوئی با توجه به نسخه الف [متعلق به کتابخانه حافظ پاشا به شماره ۴۲۶] که در آن به جای «ای» در شاهد (۱۰)، «اد» آمده احتمال درستی این نظر تقویت می‌شود و از سوی دیگر، با توجه به اینکه در گویش واران‌ی این واژه با تلفظ *id* و در یغناپی با تلفظ *it* (حسن‌دوست ۱۳۸۹، ج ۲: ۱۰۳۲-۱۰۳۳) ضمیر شخصی سوم شخص مفرد است می‌توان احتمال داد که در زبان فارسی قدیم *ēd > id* به معنی «او» هم رواج داشته است. از این رو، با توجه به حفظ ضمیر شخصی مورد نظر با تلفظ *e-ē* در فرهنگ‌نامه هرات، خراسان جنوبی و خراسان شمالی (برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به ادامه همین نوشته) و وجود شاهدهای دیگر برای حذف صامت «د» در *طبقات/الصوفیه* و سایر متون کهن فارسی (برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به صادقی ۱۳۹۳: ۶۲۵) به احتمال زیاد نویسه «ای» در *طبقات‌الصوفیه* *ē* تلفظ می‌شده است. در *شیرزاد و گلشاد* که اخیراً با تصحیح و تحقیق محمدجعفر قنواتی (۱۴۰۰) منتشر شده است نیز یک شاهد قطعی برای کاربرد این ضمیر وجود دارد:

- القصه، چون حاجب روی فرخ‌زاد را نگاه کرد، دید *حُسنی* (= *حُسنش*) از یوسف کنعانی کم نبود. گفت: ای کودک این چه فعلی است از تو موجود آمده؟ (همان: ج ۱، ۱۶۳)

در شاهد فوق، نویسه «ی» مضاف‌الیه است. در لهجه بخارایی (رجایی بخارایی ۱۳۷۵) شاهی برای کاربرد این ضمیر دیده نشد، اما با توجه به کاربرد نسبتاً زیاد «بای مجهول» *ē* در این کتاب، و همین‌طور بهره‌گیری از نویسه «ی/ی» برای نشان دادن این مصوت در برخی

ضمیر سوم شخص مفرد «ای / ی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی (محسن صادقی) ۴۹

متون فارسی (برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به چنگیزی ۱۳۹۵: ۶۱) می‌توان پیشنهاد کرد که ضمیر «ی» در این کتاب نیز مانند طبقات/الصوفیه ē تلفظ می‌شده است.

۲.۳ صورت‌های آوایی و نقش‌های دستوری «ای / ی» در برخی گویش‌های ایرانی

ضمیر شخصی سوم شخص مفرد «ای / ی» که در یکی از نسخه‌بدل‌های طبقات/الصوفیه به صورت «اد» هم آمده (انصاری، همان: ۵۲۰)، در برخی گویش‌نامه‌ها، منابع مرتبط با فرهنگ عامه و قصه‌های شفاهی ضبط شده از شهرها و روستاهای ولایت هرات در کشور افغانستان و خراسان‌های جنوبی، رضوی و شمالی با صورت‌های آوایی ē>e، -ē>e، ay، it، id و hi دیده می‌شود:

۱.۲.۳ ē>e

این صورت آوایی در گویش شهر بیرجند (رضایی ۱۳۷۷: ۲۰۶-۲۰۷)، گویش دشت بیاض از توابع قاین (صادقی، همان: ۳۷۴)، گویش شهر قاین (ناصری و رزم‌دیده، ۱۴۰۰: ۲۷۱) و گویش سنخواست از توابع جاجرم (اکبرزاده و امینی، همان) به کار می‌رود. فکرت (۱۳۷۶: ۴۲) «او» u را ضمیر شخصی منفصل سوم شخص مفرد و «یو» eyo را ضمیر شخصی متصل سوم شخص مفرد در زبان گفتاری هرات دانسته است. با این حال، چنان‌که پیش‌تر گفته شد در «نمونه‌هایی از سخن فارسی هروی در قالب امثال» که در پایان کتاب وی آورده شده، شاهد‌های بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد در فارسی هروی ē- و صورت تخفیف یافته آن ē- نیز به عنوان ضمیر شخصی متصل سوم شخص مفرد در نقش مضاف‌الیه به کار می‌رود، مانند:

- «آب از دستش نمی‌چکد». (همان: ۲۰۷) öw az dast-ē na-mē-čakka

- «به رویش نیاری». (همان: ۲۱۵) ba ruy-ē na-y-âr-i.

این ضمیر، در نقش‌های مفعول بی‌واسطه (رضایی، همان)، فاعل (ناصری و رزم‌دیده، همان) و مفعول به‌واسطه هم به کار می‌رود:

- har ruz-eš ke mas be-ra be mattab, me-raft-eš xo-y-e harf me-za.

- «هر روز که می‌خواست برود به مکتب‌خانه، می‌رفت باهاش (= با اسب) حرف می‌زد».

(صادقی، همان: ۳۷۴)

گفتنی است که اگر این صورت‌آوایی با نهاد جمله هم‌مرجع باشد ظهور آن در نقش مضاف‌الیه اندک است:

- par-e-r xōw dād

- «پرش را خوابانید». (فکرت، همان: ۲۲۰)

۲.۲.۳ id و it

این دو صورت آوایی به‌ترتیب در گویش واران، و درهٔ یغنا ب در کشور تاجیکستان ثبت و ضبط شده‌اند (حسن‌دوست، همان) و برای کاربردشان در جمله، شاهدهی در دست نیست.

۳.۲.۳ ay

این صورت آوایی در برخی قصه‌های شفاهی، به‌صورت ضمیر منفصل و در نقش مفعول به‌واسطه به‌چشم می‌آید:

- har ka xâjey xezr-e be-yâra, tâ čel ruz-am u-r vax mi-d-om, be-yâra be me nešun da, do hazâr lak be ay mi-dom... go bed-en hazâr lak be ay.

- «هرکس خواجهٔ خضر را بیاورد، تا چهل روز هم به او وقت می‌دهم، بیاورد به من نشان دهد، دو هزار لک (= پول افغانی) به او می‌دهم ... گفت: بدهید هزار لک (= پول افغانی) به او». (قصهٔ «خضر»، روایت ریگ، هرات)

۴.۲.۳ hi

این صورت آوایی در برخی قصه‌های شفاهی به‌صورت منفصل و در نقش مفعول به‌واسطه دیده می‌شود:

- i har či var-go be hi na-dâ. xod-i bo-bo va pâtešâ dâ.

- «او هرچه گفت به او نداد. خودش برد به پادشاه داد». (قصهٔ «آهوگیر»، روایت اسفدن، قاین)

- šâ doxtar be hi me-da.

- «شاه، دختر به او می‌دهد». (قصهٔ «پسر تاجر» روایت کارشک، قاین)

- yak tekkey telâ ba hi dad-a ba doxtar pâtešâ de.

ضمیر سوم شخص مفرد «ای/ سی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی (محسن صادقی) ۵۱

- «یک تکه طلا به او داده. گفته: به دختر پادشاه ده» (قصه «یک من کاه، یک کله قند»، روایت نوغاب هندوالان، درمیان).

این صورت آوایی در روستای فیشور واقع در بخش اوز از توابع شهرستان لار در استان فارس هم کاربرد دارد. (سلامی، ۱۳۸۸: ۲۰۴)

i ۵.۲.۳

این صورت آوایی در فارسی هروی: زبان گفتاری هرات (فکرت، همان) دیده نمی‌شود، اما در قصه‌های شفاهی ضبط شده از اطراف هرات کاربرد دارد:

- gušt-â ke bo-xord-en estaqun-â-y-i negâ dâr-en.

- «گوشت‌ها [را] که خوردید استخوان‌هایش [را] نگاه دارید». (قصه «احمد سرگشته»، روایت حوض باغ، هرات)

در خراسان‌های جنوبی، رضوی و شمالی، کاربرد صورت آوایی i در شهر قاین (زمردیان ۱۳۶۸: ۵۶-۵۷، مقداری و دیگران ۱۳۹۱: ۲۲ و ناصری و رزم‌دیده ۱۴۰۰: ۲۷۲)، سده (= آراین شهر) از توابع بخش سده قاین (افضل‌نژاد ۱۳۷۷: ۶۹، به‌نقل از شریفی و صبوری ۱۳۹۷: ۶)، گریک از توابع درمیان (خزائی‌نژاد ۱۳۷۴: ۵۲، به‌نقل از شریفی و صبوری، همان: ۵) دُرَح از توابع سربیشه (حبیبی ۱۳۹۴: ۸۲-۸۳، به‌نقل از شریفی و صبوری، همان)، آردکول از توابع زیرکوه و دشت بیاض از توابع بخش نیمبلوک قاین (صادقی همان: ۱۹۶)، تایباد (کاظمی ۱۳۷۹: ۷۰، به‌نقل از شریفی و صبوری، همان)، خواف (امیری‌نژاد ۱۳۷۵: ۵۴، به‌نقل از شریفی و صبوری، همان)، روستای دربند از توابع تایباد، روستای وکیل‌آباد از توابع تربت جام، روستای گاش از توابع چناران، روستای نهالدان از توابع داورزن سبزوار، بجستان (صادقی، همان: ۱۹۶) و گویش سنخوست از توابع جاجرم (اکبرزاده و امینی، همان: ۲۸) گزارش شده است. در ادامه، برای پرهیز از تطویل، به ذکر نمونه‌شاهدایی از کاربرد این صورت آوایی در قصه‌های شفاهی ضبط شده از این مناطق بسنده می‌شود:

- did-a ke xāhar-i var rad-i mi-y-a. dib-e šed-a, var rad-i mi-y-a.

- «دیده که خواهرش به دنبالش می‌آید. دیوی شده، به دنبالش می‌آید». (قصه «دیو و دختر»، روایت فندخت، زیرکوه قاین)

- hanči me-gere ke donyâ ra ow me-bo az ašk-i.

- «چنان می‌گریست که دنیا را ب می‌برد از اشکش». (قصهٔ «خوابِ فروشی» روایتِ درمیان)
- dast-i jebra'il tow dâ. eskal-a var-dâš. dast-i be-sux.
- «دستش [را] جبرئیل چرخاند. زغالِ برافروخته‌ای برداشت. دستش سوخت». (قصهٔ «موسی و فرعون» روایتِ اسفدن، قاین)
- ya muy-a az asb-e xo var-dud ke. asb-i bu-ma.
- «یک مویی از اسب خود سوخت. اسبش آمد». (قصهٔ «اسبِ پریزاد» روایتِ اوجان، بیرجند)
- did-ak bâlâ sar-i xo ya xuša morvâri-y-a.
- «دید بالای سرش که یک خوشه مروارید است». (قصهٔ «صنم‌بر و حیدربیک» روایتِ نه‌بندان)
- pâtešâh-e bu dar zamân-e qadim, zan-i pesar na-me-'âve.
- «پادشاهی بود در زمان قدیم، زنش پسر نمی‌آورد». (قصهٔ «زیتون»، روایتِ سه‌قلعه، سرایان)
- dib-eg-â az i be-š-tarsi.
- «دیوهای تنومند، از او ترسیدند». (قصهٔ «دیو و مرد»، روایتِ آرسک، بشرویه)
- i-r be-š-košt-an, tey daryâ-š endâx.
- «او را کشتند در دریا انداختند». (قصهٔ «دختر شاه»، روایتِ طبس)
- agar pesari bud de bâzu-y-i basta ku.
- «اگر [نوزاد] پسر بود [نشانه را] بر بازویش ببند». (قصهٔ «شاه عباس»، روایتِ ارزنه، باخرز)
- az sar xâh az-i toxm-e xâšxâš sowz ka. az sar nâf-i sowz ka.
- «از روی قبرش، تخم خشخاش روید. از روی نافش روید». (قصهٔ «لقمان» روایتِ تربت جام)
- yak qasr-e be-zana ke yak-e az talâ o noqra bâša xešt-i.
- «یک قصری بسازد که یکی از طلا و [یکی از] نقره باشد خشتش». (قصهٔ «پسر فقیر و دختر پادشاه» روایتِ پاجوب، تربت جام)
- pesar xâr-kan i-r di o be yak del na be sad del âšoq-i šu.
- «پسر خارکن او را دید و به یک دل نه به صد دل عاشقش شد». (قصهٔ «مرد خارکن» روایتِ کلاته‌میان، گناباد)
- yak âhu-y-e xoš xat-o xâl-e az jolow-y-i rad raf.

ضمیر سوم شخص مفرد «ای / سی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی (محسن صادقی) ۵۳

- «یک آهوی خوش خط و خالی از جلویش گذشت». (قصه «نصیحت پدر» روایت قلعه‌بالا، کاشمر)
 - i be-raf be mattab.
 - «او رفت به مکتب‌خانه». (قصه «ملک ابراهیم» روایت باشتین، سبزوار)
 - i yag sag-e tâzi-y-em dâš.
 - «او یک سگ تازی هم داشت». (قصه «دختر خون و برف» روایت نریمانی، مشهد)
 - u-kâ me-ga kâš-ke mo zan az-i me-raft-om.
 - «آن یکی می‌گوید: کاشکی من زنش می‌شدم». (قصه «بی‌بی زرنگار»، روایت بار، نیشابور)
 - belišt-e i de tanur eftiya. i tâ xam kerd-a ke belešt-e var-dara ka na-saza belešt-iš pesar-a az ponâha be-dar reft-a, mâdar de tanur endâxt-a.
 - «بالشش در تنور افتاده است. او تا خم شده که بالش را بردارد که نسوزد بالشش؛ پسر از کمین به‌درآمده مادر [را] در تنور انداخته». (قصه «عروس بدجنس» روایت کروژده، بجنورد)
- ضمیر شخصی سوم شخص مفرد «ای / سی» با تلفظ i در استان‌های اصفهان (برجیان ۱۳۹۴، ۱۶۸؛ حسن دوست، همان: ۱۰۳۱-۱۰۳۳ و برنده ۱۴۰۱: ۶۸)، فارس (سلامی ۱۳۸۶: ۱۹۴ و ۱۳۸۸: ۲۰۴)، هرمزگان (فتحی ۱۳۸۱: ۴۲۶ و منصوری ۱۳۹۰: ۱۱۹) و تاتی رایج در شمال شرقی جمهوری آذربایجان (حسن دوست، همان: ۱۰۳۲ و لُکووک ۱۳۸۳: ۴۹۱) نیز کاربرد دارد. این صورت آوایی، در نقش‌های زیر دیده می‌شود:

۱. نهاد

- i sedâ-y-e xeyle xub-e dâšt-ek.
- «او صدای خیلی خوبی داشت». (قصه «سه‌خواهر» روایت طارق، نهبندان)

۲. مفعول بی‌واسطه

- ma-ga i oš-nay-šnâs-i?
- «مگر او را نمی‌شناسید؟» (سلامی ۱۳۸۸: ۳۳۹)

۳. مفعول به واسطه

- i doxtar be koje be-raft-a az-i xabar na-dâr-em.

- «این دختر به کجا رفته است از او خبر نداریم». (قصهٔ «بلبل سرگشته»، روایتِ جومیان، خوسف)

نکته: اگر حرف اضافه مختوم به مصوت باشد، با یکی از صورت‌های زیر مواجه خواهیم بود:

الف) بعد از حرف اضافه مکث وجود دارد و ضمیر i جدا نوشته می‌شود:

- ehterâm-e xeyle xâs-e-š-am pâtešâ be i me-gzâ.

- «احترام خیلی خاصی هم پادشاه به او می‌گذاشت». (قصهٔ «مشکل گشا»، روایتِ فردوس)
ب) مصوت پایانی حرف اضافه و صامت چاکنایی ضمیر i حذف می‌شود:

- qabul ke doxtar xo-r h-i (ha + i) dâd.

- «قبول کرد دختر خود را به او داد». (قصهٔ «سنگ صبور»، روایتِ اوجان، بیرجند)
(برای آگاهی بیش‌تر در مورد حذف صامت چاکنایی ضمیر i، بنگرید به شریفی و صبوری، همان: ۶)
ج) ضمیر i حذف می‌شود:

- kâš-ke de hamu avval râst-e xo-r berey (-ye i) goft-a bud-om.

- «ای کاش از همان اول واقعیت را به او گفته بودم». (صادقی، همان: ۳۵۵)
بنا به شم گویشی نگارنده، در زیرکوه قاین اگر تأکید جمله، روی ضمیر i باشد صامت میانجی و ضمیر i ظاهر می‌شوند.

۴. بدل

- «استاد احمد، او به من گفته است».

- uss Ahmed, i be mǎ-š buvutte.

(برنده ۱۸۸: ۱۴۰۱)

۵. مضاف‌الیه

الف) اگر مضاف مختوم به صامت باشد، با یکی از صورت‌های زیر مواجه خواهیم بود:

۱. نشانه اضافه ظاهر می‌شود و بعد از مضاف‌الیه مکث وجود دارد:

- yak âlama rustâ-hâ kelâta-hâ rustâ-hâ ba esm-e i ke.

- «یک عالمه روستاها، کلاته‌ها، روستاها به اسم او کرد». (قصه «ملاشهنسوار و بی‌بی نگار»، روایت بشرویه، سرایان)

۲. نشانه اضافه ظاهر نمی‌شود، اما بعد از مضاف مکث وجود دارد:

- be yak del na, be sad del āšoq i šo.

- «به یک دل نه، به صد دل عاشق او شد». (قصه «اسب پریراد» روایت اوچان، بیرجند)

۳. نشانه اضافه ظاهر نمی‌شود، بعد از مضاف مکث وجود ندارد و پس از حذف صامت چاکنایی ضمیر i، مضاف و مضاف‌الیه به هم می‌پیوندند:

- be-y-omad tond-e gal dast-i be-gereft-e.

- «آمد تندی مچ دستش را گرفت». (قصه «نجما پسر میرنجم‌الدین» روایت جومیان، خوسف)

ب) وقتی مضاف مختوم به مصوت باشد، با یکی از صورت‌های زیر مواجه خواهیم بود:

۱. صامت میانجی و نشانه اضافه ظاهر می‌شود:

- me-bina oqzar gerist-a ke čašm-â-y-e i mesl-e kâsa xun-a.

- «می‌بیند آن‌قدر گریسته که چشمانش مثل کاسه خون است». (قصه «خُرامان و فَرّامان و کمان‌دار و ذوالفقار» روایت بحرودی، نیشابور)

۲. صامت میانجی ظاهر می‌شود، کسره اضافه حذف می‌گردد و بعد از مضاف مکث وجود دارد:

- «خانه من به بزرگی خانه او نیست».

- sera-y a:mâ kad-e sera-y i ni.

(سلامی، ۱۳۸۸: ۳۲۷)

۳. صامت میانجی ظاهر می‌شود، کسره اضافه و صامت چاکنایی ضمیر i حذف می‌شوند و مضاف و مضاف‌الیه به هم می‌پیوندند:

- piyar-i o nana-y-i hom gerya me-kerd-an.
 - «پدرش و مادرش هم گریه می‌کردند». (قصهٔ «نصف برم نصف تنم»، روایتِ کاریز، تایباد)
۴. با ترکیب ضمیر و مصوت پایانی مضاف، مصوت مرکب تشکیل می‌شود:
 - yak gorz-e var rostan za šuney be-škast-e.
 - «یک گریزی بر رستم زد، شانه‌اش شکست». (قصهٔ بُرزو» روایت نارگندل، قاین)
 - beyâ kalley to bo-xor. del-i, del-e morq ma.
 - «بیا کلاهش [را] تو بخور. دلش، دل مرغ من». (قصه «مرغ سعادت»، روایت سعدآباد، تربت جام)
- گفتنی است: صورت‌آوایی i اگر با نهاد جمله هم‌مرجع باشد، به‌ندرت و در مناطق محدودی در جایگاه مضاف‌الیه قرار می‌گیرد: مانند:
- «آب در آسیای خودش می‌ریزد».
 - av de asyâ xâd-i me-riza.
 - pestun mādār-i bu, var do dast-i sina-r bo-goro bo-xo.
 - «پستان مادرش بود. با دو دستش سینه را گرفت [و] خورد». (قصهٔ «موسی و فرعون» روایتِ اسفدن، قاین)
 - xabar dād be pedar-i ke i kār kerd-a hamširey mâ.
 - «خبر داد به پدرش که این کار [را] کرده همشیرهٔ ما». (قصهٔ «ای سر چه دیده‌ای، چه خواهی دید» روایتِ بوشاد، بیرجند)
 - raft-a be yak mosâfer-xâney o asb-i bast-a.
 - «رفته به یک مسافرخانه‌ای و اسبش [را] بسته». (قصهٔ «حیدربیک»، روایتِ فریمان)
- بیان این نکته هم ضرورت دارد که از سوئی، این صورت آوایی در شمال شرقی خراسان جنوبی و جنوب شرقی خراسان رضوی نسبت به مناطق دیگر کاربرد بیشتری دارد و از سوی دیگر ممکن است در هر جای جمله قرار بگیرد، اما برای آمدن آن بعد از فعل شاهدهای اندکی وجود دارد، مانند:
- yak pir-marde bud, hič ne-dâšt. xâr-zan mi-kard i.
 - «یک پیرمردی بود، هیچ نداشت. خارزنی می‌کرد او». (قصهٔ «مرد خارکش» روایتِ

ضمیر سوم شخص مفرد «ای / سی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی (محسن صادقی) ۵۷

تربت حیدریه)

– «شیطان به صد راه بردش».

(اکبرزاده و امینی، همان: ۸۲)

– šitu va sad râ bord-i-r

۴. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، جوانب مختلف ضمیر شخصی سوم شخص مفرد «ای / سی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی بررسی شد. این ضمیر، با تلفظ پیشنهادی e در طبقات/الصوفیه با نقش نهاد و مضاف‌الیه، و در کتاب شیرزاد و گلشاد با نقش مضاف‌الیه دیده می‌شود. از منظر گویشی، این ضمیر با نقش‌های مختلف دستوری، در گستره جغرافیایی وسیعی با صورت‌های آوایی $\text{e} > \text{e}^-$ ، $\text{a} \text{ i hi ay it ad}$ و به کار می‌رود. با این همه، به یقین i پرکاربردترین و پربسامدترین صورت آوایی است. این تلفظ، در امثال شهر هرات در کشور افغانستان به چشم نمی‌خورد، اما در قصه‌های شفاهی ضبط شده از اطراف این شهر، گویش همه شهرستان‌های خراسان جنوبی و خراسان رضوی، گویش شهرستان‌های بجنورد و جاجرم در خراسان شمالی و گویش برخی مناطق استان‌های اصفهان، فارس، هرمزگان و تاتی رایج در شمال شرقی جمهوری آذربایجان کاربرد دارد. i ممکن است با نقش‌های دستوری مختلف، در هر جای جمله قرار بگیرد. افزون‌بر آنچه گفته شد به جز چند استثنا، صورت‌های آوایی $\text{e} > \text{e}^-$ و i اگر هم مرجع با نهاد جمله باشند، در جایگاه مضاف‌الیه قرار نمی‌گیرند.

پیوست

جدول نشانه‌های آوایی

همخوان‌ها			
s	سایشی، لثوی، بی‌واک	p	انسدادی، دولبی، بی‌واک
z	سایشی، لثوی، واک‌دار	b	انسدادی، دولبی، واک‌دار
š	سایشی، لثوی-کامی، بی‌واک	t	انسدادی، دندان‌بی‌واک
ž	سایشی، لثوی-کامی، واک‌دار	d	انسدادی، دندان‌بی‌واک
x	سایشی، ملازی، بی‌واک	k	انسدادی، نرم‌کامی، بی‌واک
h	سایشی، چاکنایی، بی‌واک	g	انسدادی، نرم‌کامی، واک‌دار

m	غنه‌ای، دولبی، واک‌دار	q	انسدادی، ملازی، واک‌دار
n	غنه‌ای، دندانی، واک‌دار	'	انسدادی، چاکنایی، بی‌واک
l	کناری، لثوی، واک‌دار	č	انسدادی-سایشی، لثوی-کامی، بی‌واک
r	لرزشی، لثوی، واک‌دار	j	انسدادی-سایشی، لثوی-کامی، واک‌دار
y	ناسوده، کامی، واک‌دار	f	سایشی، لبی-دندانی، بی‌واک
–	–	v	سایشی، لبی-دندانی، واک‌دار
واکه‌ها			
ō	نیم‌بسته، پسین، گرد، کشیده	i	بسته، پیشین، گسترده
a	باز، پیشین، گسترده	ü	بسته، پیشین، گرد
ā	باز، پیشین، گسترده، کشیده	u	بسته، پسین، گرد
â	باز، پسین، گسترده	e	نیم‌بسته، پیشین، گسترده
ow	واکه مرکب	e:	e با کشش جبرانی
ey	واکه مرکب	ē	نیم‌بسته، پیشین، گسترده، کشیده
öw	واکه مرکب	ö	نیم‌بسته، پیشین، گرد
□	افزودن	o	نیم‌بسته، پسین، گرد

پی‌نوشت

۱. برای بررسی روایت‌های مختلف از قصه‌های شفاهی، از گنجینه صوتی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مرکز فریمان در خراسان رضوی استفاده شده است.

کتاب‌نامه

- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۵)، *دستور تاریخی زبان فارسی*، چاپ پنجم، تهران: سمت.
- افضل‌نژاد، محمد (۱۳۷۷)، *بررسی و توصیف گویش سده (قائین)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی.
- اکبرزاده، هادی و ابوالقاسم امینی (۱۳۹۸)، *فرهنگ امثال مردم سنخواست*، مشهد: دستور.
- اکبری شالچی، امیرحسین (۱۳۷۰)، *فرهنگ گویشی خراسان بزرگ*، تهران: نشر مرکز.
- امیری‌نژاد، مسعود (۱۳۷۵)، *بررسی و توصیف گویش خواف*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: گروه زبان‌شناسی دانشگاه فردوسی.

ضمیر سوم شخص مفرد «ای/ سی» در برخی متون و گویش‌های ایرانی (محسن صادقی) ۵۹

انصاری، عبدالله بن محمد (۱۳۸۶)، *طبقات الصوفیه*، چاپ دوم، با مقدمه، مقابله، تصحیح و فهرس محمدسرور مولایی، تهران: توس.

برجیان، حبیب (۱۳۹۴)، *گنجینه گویش‌های ایرانی* (استان اصفهان ۲)، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

برنده، سحر (۱۴۰۱)، *گویش اردستانی*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

بهار، مهرداد (۱۳۵۱)، *واژه‌نامه گزیده‌های زاداسپرم*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

جامی، عبدالرحمان بن احمد (۱۳۹۰)، *نفحات الانس من حضرات القدس*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی، تهران: سخن.

چنگیزی، احسان (۱۳۹۵)، «یای پایانی فعل امر در زبان فارسی»، *زبان و ادبیات فارسی*، سال ۲۴، شماره ۸۱.

حبیبی، منیر (۱۳۹۴)، *بررسی و توصیف گویش دُرخی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: گروه زبان‌شناسی دانشگاه فردوسی.

حسن‌دوست، محمد (۱۳۸۹)، *فرهنگ تطبیقی - موضوعی زبان‌ها و گویش‌های ایرانی نو*، ج ۲، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

خاتمی‌پور، حامد (۱۳۹۲)، «یای معرفه: نکته‌ای نویافته در دستور تاریخی زبان فارسی»، *ویژه‌نامه فرهنگستان: دستور*، شماره ۹.

خانلری، پرویز (۱۳۸۲)، *تاریخ زبان فارسی*، ج ۳، تهران: فرهنگ نشر نو.

خزائی‌نژاد، ماهرخ (۱۳۷۴)، *بررسی و توصیف گویش گزیک از توابع بیرجند*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: گروه زبان‌شناسی دانشگاه فردوسی.

رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۷۵)، *لهجه بخارایی*، چاپ دوم، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

رضایی، جمال (۱۳۷۷)، *بررسی گویش بیرجند*، تهران: هیرمند.

رواقی، علی (۱۳۸۲)، «گویش‌ها و متون فارسی (۱)»، *نامه انجمن*، سال سوم، ش ۱۰.

رواقی، علی (۱۳۹۵)، «گونه فارسی هروی: با نگاهی به کلمات شیخ الاسلام در کتاب «هرگز و همیشه انسان»»، *گزارش میراث*، دوره دوم، ضمیمه شماره ۴.

زمردیان، رضا (۱۳۶۸)، *زبان‌شناسی عملی: بررسی گویش قاین*، مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس.

سلامی، عبدالنبی (۱۳۸۶)، *گنجینه گویش‌های ایرانی* (استان فارس)، دفتر چهارم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

سلامی، عبدالنبی (۱۳۸۸)، *گنجینه گویش‌های ایرانی* (استان فارس)، دفتر پنجم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

شریفی، شهلا و نرجس بانو صبوری (۱۳۹۷)، «بررسی ضمائر واژه‌بستی در برخی گویش‌های فارسی خراسان رضوی و جنوبی»، *پژوهش‌های زبان‌شناسی*، سال دهم، ش ۱۹.

۶۰ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- شمشیرگرها، محبوبه، سعید بزرگ بیگدلی و محسن ابوالقاسمی (۱۳۹۳)، «کاربرد ضمائر شخصی در طبقات الصوفیه خواجه عبدالله انصاری و گویش کهن هرات، جستارهای زبانی، دوره ۵، شماره ۳.
- شمشیرگرها، محبوبه (۱۳۹۶)، «بررسی واژه‌های غریب و نادر گونهٔ هروی کهن و کاربرد آن‌ها در گویش هرات معاصر»، زبان فارسی و گویش‌های ایرانی (ادب پژوهی)، دوره ۲، شماره ۲.
- شیرزاد و گلشاد و چهل و هفت داستان دیگر (۱۴۰۰)، با تصحیح و تحقیق محمد جعفری قنوازی، ج ۱، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- صادقی، محسن (۱۳۹۳)، «کور در معنایی تازه»، در دانش و آزدگی: ارج‌نامهٔ دکتر محمدرضا راشدمحصل، به درخواست و اشراف محمدجعفر یاحقی، سلمان ساکت، آرش اکبری مفاخر، تهران: سخن با همکاری فرهنگسرای فردوسی.
- صادقی، محسن (۱۳۹۹)، گنجینهٔ گویش‌های ایرانی (استان خراسان ۱)، با همکاری صفورا صحراگرد، علی اسدالهی دشت بیاض، حسین پریوش، فضل‌اله برزگر، حبیب آقای بیجستان، علی محمدیان گاش و مجتبی نهاردانی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- فتحی، آذر (۱۳۸۱)، «ساخت فعل در گویش بندری (بندرعباس): «لهجهٔ محلهٔ پشت شهر»، در مجموعه مقالات نخستین هم‌اندیشی گویش‌شناسی ایران، به کوشش حسن رضائی باغبیدی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- فکرت، محمدآصف (۱۳۷۶)، فارسی هروی: زبان گفتاری هرات، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- کاظمی، رحمت (۱۳۷۹)، بررسی و توصیف گویش تایبادی، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، مشهد: گروه زبان‌شناسی دانشگاه فردوسی.
- کیا، صادق (۱۳۹۰)، واژه‌نامهٔ شصت و هفت گویش ایرانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- لازار، ژیلبر (۱۳۸۴)، شکل‌گیری زبان فارسی، ترجمهٔ مهستی بحرینی، تهران: هرمس.
- لکوک، پیر (۱۳۸۳)، «گویش‌های حاشیهٔ دریای خزر و گویش‌های شمال غرب ایران»، در راهنمای زبان‌های ایرانی، ترجمهٔ فارسی زیر نظر حسن رضائی باغبیدی، تهران: ققنوس.
- مقداری، صدیقه‌سادات و دیگران (۱۳۹۱)، زعفر و به مثقال: ضرب‌المثل‌های قایینی، قاین: انتشارات اکبرزاده.
- منصوری، مهرزاد (۱۳۹۰)، «ضمایر شخصی در گویش‌ها و زبان‌های ایرانی»، زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان، سال سوم، ش ۱.
- ناصری، زهره‌سادات و پریا رزم‌دیده (۱۴۰۰)، «واژه‌بست‌های ضمیری در گویش قایینی»، زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان، سال سیزدهم، شماره ۲.